

NŐK ÉS VALLÁS A SZUBARKTIKUS DENESULINÉ NEMZETNÉL AZ EURÓPAI KONTAKTUS KEZDETI IDŐSZAKÁBAN. TÖRTÉNETI NÉPRAJZI TANULMÁNY

SUSZTA LAURA

ABSTRACT

Women and Religion in the Subarctic Denesuline Nation in the Early Period of European Contact. A Historical Ethnographic Study

After exploring the region of the Coppermine River with the help of the Denesuline First Nation, Samuel Hearne (1745–1792) captured the experiences of his travels in his work titled *Journeys from Prince of Wales's Fort in Hudson's Bay to the Northern Ocean in the Years 1769, 1770, 1771, 1772* (published in 1795), where he elaborates not only on the circumstances of the trip but also on the natural phenomena and lifestyles of the Natives. In my historical ethnographic study, I examine the relationship between women and religion at the Denesuline on the basis of his account. First, I thoroughly observe, from Hearne's perspective, the position of women in the nation and ponder exactly what role they played in the nation's daily life. The religious phenomena built around them determine the role and place of women within the nation, but also shed light on their societal and moral importance. My main focus is, therefore, the study of religious phenomena affecting or influencing women somehow. I analyze rituals and taboos for specifically female events such as childbirth or menstruation, insofar as they separate women, and I examine the many taboos and beliefs associated with these events appearing in the daily lives of the Indigenous. It will be seen that blood as an impure substance plays an important role in these phenomena and the related habits. Additionally, I look into their role in the mythological world of the Denesuline Nation.

A Hudson's Bay Company szolgálatában álló, elhivatott brit tengerész és utazó, Samuel Hearne (1745–1792) a *Journeys from Prince of Wales's Fort in Hudson's Bay to the Northern Ocean in the Years 1769, 1770, 1771, 1772* (London: 1795) című művében örökítette meg azt – a mai Kanada területén tett – páratlan utazását, melyen denesuliné

őslakosok kíséretében a Coppermine folyó menti réz-lelőhelyeket keresve egészen annak Jeges-tengeri torkolatáig gyalogolt. Útleírása nem annyira a megtett útvonalra összpontosít, mint inkább a kalandos körülményekre és az őt kísérő őslakók szokásaira, hagyományaira, életvitelére. A négy év alatt háromszor megkísérelt s csak harmadjára sikeres utazás nyomán így egy etnográfiai és kulturális szempontból rendkívül gazdag forrásszöveg született. Jelen tanulmányban a nők és a vallás közötti kapcsolatot vizsgálom a denesuliné nemzetnél Hearne leírása alapján. A szöveg olvasása közben nem mehetünk el szó nélkül Hearne stílusa, mentalitása és ideológiája mellett, amelyek hűen tükrözik korszakának szellemiségét. Szövegét nem teszi a modern olvasó számára vonzóvá a benne megjelenő becsmérő hangnem az őslakók iránt, az európai kultúra feljebbvalóságának hangsúlyozása és a szerző nőgyűlölő nézőpontja. Adatgazdagsága miatt azonban mindezek ellenére érdemes vizsgálnunk a *Journeys from Prince of Wales's Fortot*.

1. NŐNEK LENNI A DENESULINÉ NEMZETBEN – HEARNE „SZEMÜVEGÉN” KERESZTÜL

Ahhoz, hogy megértsük a nők helyzetét és szerepét a denesuliné törzsből, először is szerzőnk irántuk tanúsított hozzáállását kell megvizsgálnunk. Helyzetük objektív megítélését ugyanis Samuel Hearne ideológiai szempontja is nehezíti: személyes elfogultsága ezen a téren nem engedi, hogy tüzetesebb vizsgálat nélkül pontos képet alkothassunk erről a témáról.

Számos helyen tesz olyan lebecsülő megjegyzéseket, amelyek a női nemet minősítik. Többek között szépségükben: „a nők oly annyira nélkülözik az igazi szépséget, mint bármely nemzet, amelyet valaha láttam, bár van köztük néhány fiatalon, aki elviselhető”, és jellemükben is: „némelyiküket láttam úgy, hogy <az arcuk> egyik oldala könnyben fürdött, míg a másik jelentős mosolyt mutatott.”¹

¹ Angolul a teljes idézetek és példák: Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 70: „In a country like this, where a partner in excessive hard labour is the chief motive for the union, and the softer endearments of a conjugal life are only considered as a secondary object, there seems to be great propriety in such a choice; but if all the men were of this way of thinking, what would become of the greater part of the women, who in general are but of low stature, and many of them of a most delicate make, though not of the exactest proportion, or most beautiful mould? Take them in a body, the women are as destitute of real beauty as any nation I ever saw, though there are some few of them, when young, who are tolerable...” 92: „Much does it redound to the honour of the Northern Indian women when I affirm, that they are the mildest and most virtuous females I have seen in any part of North America; though some think this is more owing to habit, custom, and the fear of their husbands, than from real inclination.” 205: „I know of no people that have more command of their passions on such occasions; and in this respect the women exceed the men,

Elfogultságát az is bizonyítja, hogy miközben a denesuliné férfiakat rendszerszerűen a nevükön nevezi, mindössze egyetlen nőnek említi meg a nevét – aki a felesége. Ő a korábbi kormányzó lánya, Mary, akit Hearne az őslakos nők közül kiemelkedőnek tekint. Bennünk azonban jogosan merül fel a kérdés, hogy Mary ténylegesen mennyire őslakos? A hölgy ugyanis Moses Norton kormányzó leánya, akinek felesége valóban denesuliné őslakos volt, ezért származása szerint Mary is őslakosnak tekinthető. Neveltetése szerint azonban nem. Hearne leírásából ítélve Mary teljes mértékben angol neveltetést kapott – már amennyire ez egyáltalán lehetséges ilyen zord tájon, jegyzi meg Hearne –, s egyik leginkább említésre méltó tulajdonsága szerzőnk szemében, hogy keresztény.² Úgy tűnik, ezen az alapon vette el feleségül.³

Bár Hearne többször is kitér a nők szerepére a denesuliné nemzetnél, a szövegben elsőként mégis Matonabee – Hearne legfontosabb őslakos kísérője s barátja – mutat rá a nők fontosságára az őslakosok között. Matonabee ugyanis az egyik beszélgetésükben a következőt mondja:

...ha az összes ember visz terheket, akkor sem vadászni, sem jelentős távolságra nem utazhatnak; és ha sikeresen vadásznak, ki szállíthatja annak eredményét? A nőket ... munkára teremtették; képesek annyit szállítani vagy cipelni, amennyire két férfi képes. De a sátrainkat is ők állítják fel, ruháinkat ők készítik és javítják, éjszaka melegen tartanak; és valójában nincs olyan, hogy jelentős távolságot vagy hosszú ideig utaznánk ezen a vidéken a segítségük nélkül. Bár a nők... mindent megtesznek, nagyon kevéssel is beérik; mivel mindig ők főznek, szűkösebb időkben elég megnyalni az ujjukat.⁴

Általánosságban szólva a nők helyzete nem volt felemelő a denesuliné őslakosok között. Phoebe Nahinni dené térképész és geográfus amellet érvel doktori disszertációjában, hogy a nők helyzetét nagyban befolyásolta az európai kontaktus

as I can affirm with truth I have seen some of them with one side of the face bathed in tears, while the other has exhibited a significant smile.”

² Uo., 104–05.

³ Uo., xiii.

⁴ Uo., 49–50: „...when all the men are heavy laden, they can neither hunt nor travel to any considerable distance; and in case they meet with success in hunting, who is to carry the produce of their labour? Women, [...] were made for labour; one of them can carry, or haul, as much as two men can do. They also pitch our tents, make and mend our clothing, keep us warm at night; and, in fact, there is no such thing as travelling any considerable distance, or for any length of time, in this country, without their assistance. Women [...] though they do every thing, are maintained at a trifling expence; for as they always stand cook, the very licking of their fingers in scarce times, is sufficient for their subsistence.” (A főszövegben található Hearne-idézetek saját fordításaim.)

az őslakosokkal, mivel az őslakos férfiak viselkedését befolyásolta az európai kapcsolat és az európaiaktól látott viselkedési forma.⁵

Ugyanakkor az 1980-as évektől elindult egy új antropológiai irányzat, amely szerint az az álláspont, hogy „a férfiak vadásznak, a nők gyűjtögetnek”, nem felel meg a tág értelemben vett archaikus társadalmi berendezkedésnek, hanem a nők társadalomban betöltött szerepe ennél sokkal komplexebb és nélkülözhetetlen volt.⁶ A Hetty Jo Brumbach és Robert Jarvenpa etnoarcheológus szerzőpáros szerint erre kiváló példa a dené nők helyzete és szerepe a közösségükben, hiszen kiemelkedően fontos szerepük volt a vadászatban és az abból származó hús feldolgozásában.⁷

Hearne leírása alapján a nők inkább férfiasak, és tényleg sokkal nagyobb terhet voltak képesek elvinni, mint a férfiak. Véleménye szerint remek katonák válnának belőlük.⁸ A nők ezen kulcsfontosságú szerepe nem meglepő, hiszen a szerző által viszonylag sokat említett másik őslakos nemzet, a cree körében is sok fontos dolgot a nők rendeztek el.⁹ Olyannyira, hogy Kerry Abel, a dené nemzet talán legismertebb történésze a *Drum Songs* című munkájában James Knight levelezésére hivatkozva, név szerint – Thanadelthur – meg is említi azt a dené őslakos nőt, aki elsőként vette fel a kapcsolatot az európai telepesekkel, és így nagy szerepet játszott a közöttük kialakuló kereskedelemben.¹⁰ Thanadelthur szerepét Phoebe Nahanni is megerősíti disszertációjában.¹¹

Ebben a naplóbejegyzésben Hearne jónak látja kitérni arra is, hogy az őslakók mennyire mást értenek szépség alatt. Mivel a nők itt kemény fizikai munkát végeznek, a férfiak nem keresik bennük az európai szépségideált. Hearne szerint az őslakosok szépségideálja a következő: „...széles, lapos arc, kis szem, magas arccsontok, három vagy négy széles fekete vonal mindkét orcán, alacsony homlok, nagy széles áll, esetlen horog-orr, homokszínű bőr és övig érő lógó mellek.”¹² Hearne máshol is leírja a nők tipikus kinézetét:

⁵ Nahanni: Dene Women, 17–19.

⁶ Lásd erről bővebben többek között: Dahlberg: Woman the Gatherer; Gero: Genderlithics; Leacock: Women's Status; Myths of Male Dominance és Ideologies of Male.

⁷ Hetty Jo Brumbach – Robert Jarvenpa: Ethnoarcheology of Subsistence Space and Gender, 417.

⁸ Hearne: Journey to the Northern Ocean, 70.

⁹ Smith: Chipewyan, 135: „The hunters then and now considered the snaring of hares to be the work of children and women done in the vicinity of the camp. Fishing was also allocated to the women...”

¹⁰ Abel: Drum Songs, 18.

¹¹ Nahanni: Dene Women, 17.

¹² Hearne: Journey to the Northern Ocean, 70. „a broad flat face, small eyes, high cheek-bones, three or four broad black lines across each cheek, a low forehead, a large broad chin, a clumsy hook-nose, a tawny hide, and breasts hanging down to the belt.”

Bár hosszú hajuk van, és soha nem kötik fel, mint a déli indiánok, és bár ötvenből egy sem rendelkezik fésűvel; mégis ujjaik csodálatos ügyessége és nagy türelmük folytán, a hajuk nem gubancos; de amikor a fejüket tetük fertőzik meg, amit csak néhányan úsznak meg, bármelyik nemről legyen szó, kölcsönösen segítenek egymásnak megtisztulni.¹³

A szépség azonban nem döntő tényező a párválasztásban. A szerző ugyanis hosszan kitér arra, hogyan találják meg az őslakosok a saját hitvesüket: a szüleik választják őket. Már kiskorúként elválasztják a lányokat a fiúktól, nem játszhatnak egymással nyolc vagy kilenc éves koruktól. Kerry Abel szerint a lányok ötéves koruktól édesanyjuk állandó segítségei,¹⁴ Hetty Jo Brumbach és Robert Jarvenpa szerint pedig a fiatal lányok hasznos bekapcsolódása a közösség életébe sokkal korábban történt, mint a fiúké, a lányok ugyanis fiatal koruktól segítséget nyújtottak női rokonaiknak.¹⁵ Tíz vagy tizenkét évesen pedig már össze is adják őket férjükkel. Mint Hearne írja: „a lányokat gyakran annyira aránytalanul párosítják az életkor szempontjából nézve, hogy nagyon gyakori, hogy harmincöt vagy negyven éves férfiak legfeljebb tíz vagy tizenkét éves lányokat vesznek el, néha sokkal fiatalabbakat.”¹⁶ Leírása alapján szinte biztosra vehetjük, hogy nemcsak gyakori jelenség a házastársak közötti nagy korkülönbség, hanem ez a bevett szokás. Dr. Latifat Ibisomi, a Witwatersrandi Egyetem népeességkutatója, azt fejtegeti tanulmányában, hogy a prepubertás kori házasság nem jár gyermekáldással,¹⁷ ami azt jelenti, hogy nem kellett eltartani gyermekeket, és ez az, amit Hearne Gondviselésnek nevez (az alábbiakban ezt bővebben is kifejtem).¹⁸ Henry S. Sharp gazdasági okot lát a korai házasság intézményében,¹⁹ míg James Smith a denesuliné nemzet körében végzett vizsgálata során egyszerű stratégiának látta az effajta házasságot, amely vadászcsaládokat kötött össze.²⁰

Vallásnéprajzi szemszögből talán a legérdekesebb, nőkhöz kapcsolódó elsődleges adat Hearne szövegében az, hogy házasságkötési ceremóniát nem jegyez le, a szerző

¹³ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 222. „Though they wear their hair at full length, and never tie it up, like the Southern Indians; and though not one in fifty of them is ever possessed of a comb, yet by a wonderful dexterity of the fingers, and a good deal of patience, they make shift to stroke it out so as not to leave two hairs entangled; but when their heads are infested with vermin, from which very few of either sex are free, they mutually assist each other in keeping them under.”

¹⁴ Abel: *Drum Songs*, 21.

¹⁵ Hetty Jo Brumbach – Robert Jarvenpa: *Ethnoarchology of Subsistence Space and Gender*, 418.

¹⁶ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 207. „For this reason the girls are often so disproportionately matched for age, that it is very common to see men of thirty-five or forty years old have young girls of no more than ten or twelve, and sometimes much younger.”

¹⁷ Ibisomi: *Is Age Difference...*, 39–45.

¹⁸ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 208.

¹⁹ Sharp: *Chipewyan Marriage*, 39

²⁰ Smith: *Economic Uncertainty*, 81.

szerint ugyanis nem tartottak ilyet. Ez ellentmond a van Gennep-féle átmeneti rítusok elméletének, mely szerint egy ilyen eseménynél kellene lennie egy rítusnak;²¹ és Victor Turner teóriájának is, aki szerint a liminális rítus a közösségbe való újra-integrálódást segíti elő az új szerepkörben.²²

A szöveg többször utal arra, hogy a többnejűség elterjedt az őslakosok között, valamint azt is lejegyzí, hogy Matonabee már a hatodik feleségét vásárolja meg („purchased an other wife”).²³ James Smith is utal e szokás meglétére a denesuliné nemzet körében, bár inkább mint sógorházasságot jellemzi azt, és ezzel egyidejűleg túlélési stratégiát is lát benne.²⁴ Kerry Abel pedig úgy véli, hogy ez nem volt széles körben elterjedt szokás, mint ahogy Hearne leírása feltételezi, hanem inkább csak a sikeres vadászok, amilyen Matonabee is volt, engedhették meg maguknak.²⁵

A válás, talán a fent felsorolt okokból, gyakori a denesuliné nemzetnél. A. G. Morice XIX. század végi misszionárius ugyanakkor azt is megemlíti, hogy válásra okot adhatott rossz egészségügyi állapot, a rossz jellem, de az érdeklődés elvesztése vagy a hűtlenség is.²⁶ Bár Hearne nem részletezi ezt, a következő idézetből ítélve inkább a férfiak kezdeményezhették a válást: „Ez a szertartás mindkét esetben nem több, nem kevesebb, mint egy jó kis verés és a nő kirakása az ajtón; azt mondják neki, hogy menjen el a szeretőjéhez vagy rokonaihoz a bűne jellege szerint.”²⁷

A dené nők hűtlenségéről Robert H. Lowie gyűjtésének köszönhetően egy meszerű elemeket tartalmazó legenda is fennmaradt. E történet szerint egy asszony minden este tűzifát gyűjtött, de sosem elegendőt ahhoz, hogy egész éjszakára kirtartson, így éjszaka mindig ki kellett újabb adagért mennie. Vagy legalábbis ez volt az ürügye arra, hogy kiosonhasson éjjel egy hatalmas kidölt fához, ahol két hangya (sic!) szeretője várt rá. Egy éjszaka férje, megsejtve valamit, a nő után osont, s amikor meglátta, mi történik, úgy döntött, hogy elhagyja a környéket. Amikor a felesége hazatért, és nem találta otthon férjét, keresésére indult. A legenda szerint a mai napig vándorolnak.²⁸

A fenti idézetből is látható, hogy Samuel Hearne szerint a nők helyzete nem volt kellemes az őslakosok között. Hearne későbbi leírásai csak elmélyítik ezt

²¹ Gennep: *Átmeneti rítusok*, 41–43.

²² Turner: *A rituális folyamat*, 107–144.

²³ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 70.

²⁴ Smith: *Economic Uncertainty*, 81. „The practice of the levirate and sororate among the eastern bands, now rare (although permitted by civil law if it does not involve polygyny), is also indicative of the importance of the continuing association of families and groups.”

²⁵ Abel: *Drum Songs*, 20.

²⁶ Morice: *La femme chez les Denes*, 389.

²⁷ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 208. „This ceremony, in either case, consists of neither more nor less than a good drubbing, and turning the woman out of doors; telling her to go to her paramour, or relations, according to the nature of her crime.”

²⁸ Lowie: *Chipewyan Tales*, 187–188.

a benyomást, ezért a következőkben ezt a témát részletesebben tárgyalom. A nők helyzete meghatározza nemcsak a törzs hierarchiáját, hanem a vallási berendezkedését és bevett szokásait is. Nem beszélve arról, hogy vallásukban nem is egy tabu a nőkhöz köthető.

Akár gyermekkorukban köttetik a házasság, akár felnőttkorukban veszik (a szó szoros értelmében) a feleségeiket, annyi bizonyos, hogy Samuel Hearne szerint onnét kezdve a feleség a férj tulajdona. Szerzőnk kitér a házasságra és a vele járó szexuális életre az őslakosok körében, valamint arra is, hogy az északi őslakók féltékenyek, és hogy ez a házasság után még fokozódik. Forrásunk alapján ugyanis a nőknek tartaniuk kell a távolságot a korábbi partnereiktől. Hearne szerint ez az általa délinek nevezett Cree nemzetnél egészen máshogyan van, ott ugyanis a szexuális élet sokkal szabadabb.²⁹

2. TABUK ÉS RITUÁLÉK

A nők életét számtalan tabu szabályozta, sőt forrásunk szerint a legtöbb és legbonyolultabb tabu éppen a nőkre vonatkozott. Ez nem meglepő: ilyenek számos más kultúrában is voltak, olyannyira, hogy James G. Frazer külön fejezetet is szentelt a menstruáló és a szülő nőknek.³⁰ Sőt elmondható, hogy a menstruációs tabu csaknem univerzális, és jelentése nem egyértelmű és gyakran többértékű.³¹ Az észak-amerikai nemzetek közül például a Navajók körében egy menstruáló nőnek tilos volt megérintenie egy férfit, mert az e nemzet hiedelmei szerint akár a férfi halálával is járhatott.³²

Egyes antropológusok a menstruációs tabukat és tilalmakat egyfajta, a szexualitáson át ható szennyeződésnek tartják. Így például William Stephensen amellett érvel, hogy az őslakos elgondolás szerint ha a férfiak bármely módon menstruáló nővel érintkeznek, akkor beszennyezik saját nemüket, és megrontják annak képességeit.³³ Ez Frazer sokat emlegetett tabuelméletével is összefügg, hiszen itt lényegében az érintés általi transzformációról van szó, csupán negatív irányba.³⁴ Denise L. Lawrence, a University of California kutatója szerint bár tényleg ilyen típusú szennyezésről van szó, ezeket a tabukat nem a férfiak, hanem inkább a nők vezetik be, és „élvezik” azok előnyeit.³⁵

²⁹ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 207. „The Southern Indians are still less delicate in conversation <szexuális együttlét vagy beszélgetés>, in the presence of children.”

³⁰ Frazer: *Az aranyág*, 166–170.

³¹ Buckley – Gottlieb: *Blood Magic*, 7.

³² Wright: *An Ethnography of the Navajo Reproductive Cycle*, 52.

³³ Stephensen: *A Cross-cultural Study of Menstrual Taboos*, 78–80.

³⁴ Frazer: *Az aranyág*, 38–39.

³⁵ Lawrence: *Reconsidering the Menstrual Taboo*, 84–98.

Ez a denesuliné őslakosnőkre is igaz: A menstruáció – csakúgy, mint a férfiak harc után – tisztátalannak számít. A nőknek ilyenkor a többi sátorból messzebb saját sátrat kell építeniük, a családi sátorból pedig a ponyva alatt kell kikúszniuk, mert a bejáratot nem használhatják. Ezt a szokást *thun-nardynak* nevezik.³⁶ Az első menstruáció alatt a fiatal lány még kiemeltebb figyelmet kapott egy kiválasztott női rokontól, aki a sátorban meglátogatta őt, és nagyon figyelt rá, hogy a lány mit eszik, iszik, és mit visel.³⁷ Audrey Giles kutatásai szerint az első menstruációnál, ahogy elkezdődött a *menses*, a fiatal lánynak jelet kellett adnia egy fa törzsén való kopogással. Ekkor azonnal köré építettek egy sátrat, és amíg el nem múlt, ott kellett maradnia, csak anyja és nagyanyja látogathatta.³⁸ Hearne szövegének olvasása során egyértelművé válik, hogy a tabu tiltása nem a menstruáció, hanem nemtől függetlenül a vér ellen irányult.

Menstruációs tabu létezése nem meglepő az őslakos nemzetnél, hiszen térben és időben távol eső helyeken is találkozhatunk hasonló tilalmakkal, megkötésekkel. A kultúranropológus Alma Gottlieb úgy véli, hogy ez a tabu inkább a férfakkal szembeni megszorításokat – például a menstruációs sátor megközelítésének tiltása révén a férfiak mozgásának korlátozását – szolgálja, mintsem a nők életét szorítaná korlátok közé. Ugyanakkor azonban ő inkább kozmológiai, általános világképkötő szándékot lát a tabu kialakítása mögött, a vallási tényezők között.³⁹

Más szemszögből vizsgálva a menstruációs tabukat, arra a következtetésre juthatunk, hogy a világvallásokban is találkozhatunk vagy találkozhattunk hasonló tabuval. Elterjedt nézet, hogy a menstruáló nőt megbélyegző rituálék kizárólag a természeti népek vallásaiban találhatóak, mintegy „primitív” szokások. De ennek cáfolatához elég, ha megnézzük az ortodox izraelita vallásjogot, a *haláchát*, amely az érintés összes fajtáját tiltja a menstruáló nő és mások között, nemcsak a menstruáció ideje alatt, hanem még egy hétig utána. A korábbi zsidó-keresztény forrás-szövegek közül pedig 3Móz 15:19-ben találkozhatunk hasonló tiltással.⁴⁰ Az iszlám szent könyve, a *Korán* mindössze a szexuális élettől való tartózkodásra hívja fel a figyelmet.⁴¹

³⁶ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 208.

³⁷ Morice: *La femme chez les Dènes*, 373.

³⁸ Giles: *Menstruation and Dene Physical Practices*, 36. A szerző a 2002–2004 között látogatott el arktikus Dené településekre, ahol személyes interjút készített a közösség tiszteletreméltó tagjaival a régi hagyományokról.

³⁹ Mint Alma Gottlieb írja mások tabu-értelmezéséről: „Finally, it is a perspective that often treats taboos as no more than rules prescribing certain behaviors rather than as parts of a religious system that may have wide cosmological ramifications.” (Buckley – Gottlieb: *Blood Magic*, 9.)

⁴⁰ „Mikor asszony lesz magfolyóssá, és véressé lesz az ő magfolyása a testén, hét napig legyen az ő havi bajában, és valaki illeti azt, tisztátalan legyen estvéig.” (1908-as revidéált Károli-fordítás.)

⁴¹ Guterman – Mehta – Gibbs: *Menstrual Taboos Among Major Religions*, 1–3. „Kérdeznek téged a havibajról. Mondd: »Ártalom van abban.« Ezért tartásatok távol magatokat az asszonyoktól

Bár az említett tabu a nők számára hátránnyal jár, Hearne-től megtudjuk, hogy a denesuliné asszonyokat sem kell féltetni, mivel hamar rájöttek, hogy ki lehet használni ezt a helyzetet, és éltek is vele. Forrásunk szerint a következő módon:

Ez a szokás általában annyira elterjedt a nők körében, hogy gyakran találkoztam azzal, hogy néhány duzzogó nő elhagyja férjét és sátrát egyszerre négy vagy öt napig, és havonta kétszer vagy háromszor ismétli meg a komédiát, míg a szegény férfiak soha nem gyanították a csalást, vagy ha mégis, az illem nem tette lehetővé számukra, hogy kivizsgálják az ügyet.⁴²

Azaz a nők azzal az indokkal, hogy éppen menstruálnak, a „tudatlan” és ezekhez az ügyekhez nem értő férjeiket ott hagyták a táborban. Ez annyira mindennapi történet volt, hogy magával Matonabee-vel is többször megesett.⁴³ A menstruációs tabuval való visszaélés sem egyedi jelenség – Phillis M. Kaberry az ausztrál őslakosok esetében jegyzi fel, hogy megszegve a tilalmat, a menstruáló nők bemerészkednek a faluba, hogy félelmet keltsenek a közösségben,⁴⁴ míg Marilyn Strathern Új-Guineában figyelt meg hasonlót.⁴⁵

S bár a nőknek el kellett különülniük ezekben a napokban, a leírás és a számtalan tabu, amely körbeveszi ezt alkalmat, arra engednek következtetni, hogy a nők nem töltötték a teljes hetet és azon belül egész napjukat frissen épített sátraikban. Hiszen a vadászösvény és a halászháló megközelítésének tiltására nem lett volna szükség, ha a nő ezalatt az időszak alatt valóban teljes izolációban maradt volna. Ez ugyanakkor felveti azt a kérdést is, hogy miért volt lehetőségük a tiltás megszegésére. Igaz ugyan, a harcos őslakókat sem különítették el teljesen csata után, mégis sokkal jobban elkülönítette őket a pipa, az, hogy nem oszthatták meg edényeiket a többiekkel, és hogy nem csókolhatták meg feleségeiket, mint a menstruációs sátor a nőket, ha csak éjszakára használták.

Ez alatt a néhány nap alatt a nőknek sok dolog tilos volt az őslakos hiedelemvilág szerint. Nem léphettek rá azon tavak és folyók jegére, ahol a férfiak vadásztak,

a havibaj idején, s ne közeledjetez hozzájuk, amíg meg nem tisztulnak! Ha megtisztultak, akkor közösjületez velük úgy, ahogyan Allah elrendelte számotokra. Allah szereti azokat, akik készek a megbánásra, és szereti azokat, akik megtisztulnak.” (Korán 2:222, fordította Simon Róbert.)

⁴² Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 208: „This custom is so generally prevalent among the women, that I have frequently known some of the sulky dames leave their husbands and tent for four or five days at a time, and repeat the farce twice or thrice in a month, while the poor men have never suspected the deceit, or if they have, delicacy on their part has not permitted them to enquire into the matter.”

⁴³ Uo.

⁴⁴ Kaberry: *Aboriginal Woman*, 240.

⁴⁵ Strathern: *Women in between*, 166.

hiszen így elűzték volna a halakat, és a halászat sikertelen lett volna. Valamint szigorúan tilos volt a szarvas fejének elfogyasztása, ahogy a harcból visszatért férfiaknak is. Tilos volt keresztezniük a vadászat során azt az ösvényt, ahol a vadat hajtották. Ezt szintén az a félelem motiválhatta, hogy különben sikertelen lehet a vadászat.⁴⁶ Henry S. Sharp azzal magyarázza a mindennapi élet és a természetfeletti ilyen szintű összekapcsolását, hogy bár a dené vallás egyértelműen egy központi alak, a sámán köré építi fel a vallást, de a valódi világot és a természetfeletti világot nem választja szét semmilyen szinten, amely jelenséget *inkoze*-nak neveznek.⁴⁷

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a vért ontott harcosok és a menstruáló nők közös attribútuma a vér. Feltételezhető tehát, hogy az őslakók számára maga a kiömlő vér volt tisztátalan, így azok, akik kapcsolatba kerültek vele, maguk is tisztátalanok lettek.

A szüléshez is meghatározott szokásrendszer kapcsolódott. Ha elkezdődött a vajúdás, kifejezetten az anya számára egy sátrat emeltek, amelynek elég messze kellett lennie ahhoz, hogy sírását ne hallják a táborban. Ebbe a sátorba csak nők és gyerekek léphettek be, férfiak nem, legfeljebb karon ülő fiúgyermek. A szülés során semmilyen segítséget nem adnak az anyának, olyannyira, hogy Matonabee epésen meg is jegyzi Hearne-nek, hogy a sok szülési deformáció, amelyet az európaiak között lehet látni, bizonyára az orvosi segítségnyújtásnak köszönhető.⁴⁸ A nők a szülés után a köldökzsinór egyrészét nyakláncként a nyakukban hordták.⁴⁹

Szülés után a nők megközelítőleg öt hétig tisztátalanok maradnak, ez alatt az idő alatt a számukra épített sátorban kell maradniuk egy vagy két másik őslakos nő társaságában.⁵⁰ Ez tekinthető a van Gennep által meghatározott második szakasznak, ahol a asszony immáron anyaként várakoznak az új, anyai státuszuk elismerésére.⁵¹

A gyermek apja ebben az időszakban sem látogatja meg a gyermekét, sem az anyát. E tiltás indoklásaként – azaz hogy az apa miért nem láthatja ebben az időben a gyermeket – azt mondták Hearne-nek, hogy ilyenkor a gyermek még furcsa kinézetű, nincs a legjobb formájában, ezért fennáll az a veszély, hogy az édesapa esetleg nem kedveli meg a gyermekét.⁵²

A szülés és a tisztátalanság összefüggése természetesen nemcsak a denesuliné őslakók taburendszerében jelenik meg – magában a Bibliában (3Móz 12:2–4)

⁴⁶ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 213.

⁴⁷ Sharp: *The Transformation of Bigfoot*, 37.

⁴⁸ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 72.

⁴⁹ MacKenzie: *Voyages from Montrea*, cxxii.

⁵⁰ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 72–73.

⁵¹ Gennep: *Átmeneti rítusok*, 41–43.

⁵² Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 72–73.

is olvashatunk erről.⁵³ Eszerint ha az anya lányt szül, kétszer annyi időt kell elkülönülve eltöltenie, mintha fiút szült volna. A XVIII. században, Hearne korában ez már persze nem volt jellemző. De mindenesetre a Hearne által vallásnak tartott kereszténységben is megjelenő motívumról van itt szó.⁵⁴

Arnold Van Gennep a szüléssel kapcsolatos szokásokat az átmeneti rítusok közé sorolja. Ezeknek szerinte három fázisa van, egy elhagyó, egy várakozó és egy befogadó.⁵⁵ A fent leírtak alapján a szüléskor elkülönülő denesuliné őslakos nőknél Hearne az elkülönülést és a várakozó részt jegyezte fel.

A termékenységgel kapcsolatos tabuk közé tartozik az is, hogy míg férfiaknak erősen ajánlott, hogy az elejtett állatok nemi szerveit elfogyasszák, addig a nőknek ez szigorúan tilos. S míg ez a férfiak esetében termékenységi rituáléként értelmezhető, addig a nőkről azt jegyezte fel Hearne, hogy ha megették ezeket a részeket, az azt jelentette, hogy a későbbi vadászat biztosan balszerencsével fog járni.⁵⁶ Felmerülhet a kérdés, hogy míg a férfiaknál ez a szokás bizonyára termékenységi rituálé, a nőkre miért ennyire ellentétes hatással van. Feltehetőleg ismét egy Frazer definíciója szerinti hasonlósági tabuval találkozunk.⁵⁷

A nők termékenységét Hearne az európai asszonyok alá helyezi. „Gondviselés-szerűen” „mindössze” öt vagy hat gyermekük van – mondja –, akik két-három évenként születnek: „Providence is very kind in causing these people to be less prolific than the inhabitants of civilized nations.”⁵⁸ Amit itt Hearne Gondviselésnek hív, az valójában egy evolúciós antropológiai folyamat, melynek során a nők teste a nem kiegyensúlyozott étrend mellett és ilyen életkörülmények között mindössze két-három évente képes kihordani egy gyermeket.⁵⁹ A szülési utótraumát egy mohadarabbal a lábuk közé kötve enyhítik – teszi hozzá Hearne –, az újszülöttet pedig éjjel-nappal magukkal hordják a hátukon ruhájuk alatt, a bőrükön.⁶⁰

Egyébként sem keveredhettek a nők a férfiakkal, sem két nemzet találkozásakor, sem pedig tánc közben, sőt a játékok során sem játszhattak a férfiakkal.⁶¹

⁵³ „Szólj Izráel fiainak, mondván: Ha az asszony lebetegszik, és fiat szül, tisztátalan legyen hét napig; az ő havi betegségének ideje szerint legyen tisztátalan. A nyolczadik napon pedig metéljék körül a fiú férfitestének bőrét. Azután harminczhárom napig maradjon otthon a vértől való tisztulás miatt; semmi szent dolgot ne illessen, a szent helyre se menjen be, míg el nem telnek az ő tisztulásának napjai.”

⁵⁴ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 225–226.

⁵⁵ Gennep: *Átmeneti rítusok*, 41–43.

⁵⁶ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 211.

⁵⁷ Frazer: *Az aranyág*, 28–39.

⁵⁸ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 208.

⁵⁹ Davis-Floyd – Cheyney: *Birth and the Big Bad Wolf*, 4.

⁶⁰ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 208. „...but they only tie a lump of moss between their legs; and always carry their children at their backs, next to skin, till they are able to walk.”

⁶¹ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 222.

A nők szerepével kapcsolatos, Hearne által feljegyzett másik fontos forrás a denesuliné eredetmítosz. Eszerint az első ember a földön egy nő volt, akit szerzőnk a „Világ anyja” („the mother of the world”) néven nevez. „Világ anyja” egyedül élt, és bogyókkal táplálkozott. Egy napon összetalálkozott egy kutyaszerű állattal, aki követte őt a barlangjába, ahol élt, és „Világ anyja” maga mellé szoktatta ezt a lényt:

Azt mondják, ennek a kutyának a képessége abból állt, hogy gyönyörű fiatalemberré változtatta magát, amit gyakran tett éjjel, de a nap közeledtével mindig visszatért korábbi alakjába; úgyhogy a nő mindazt, amit azokon az alkalmakon élt át, álmoknak és téveszméknek tekintette. Ezek az átalakulások hamarosan olyan következményekhez vezettek, amelyek manapság általában követik a két nem közötti ilyen intim kapcsolatot, és a Világ anyja megfogant.⁶²

E mítosz értelmezése kapcsán Richard Erdoes és Alfonzo Ortiz szerint nem lehetünk biztosak abban, hogy ténylegesen emberek és állatok szerepelnek ezekben a történetekben, hanem inkább szellemi lények, melyekből később létrejött az ember és az állatok.⁶³ Jelen esetben a szellemi női alak megszüli az embert, míg a szellemi alakváltó lényből az állatok keletkeznek.

Történet egy másik eleme is érdekes mitológiai, vallástudományi szempontból: a *trickster* karaktere. Ez az embereket gyakran szexuális téren becsapó figura, ahogy itt láthatjuk a kutya képében, gyakori elem az észak-amerikai őslakos hiedelemvilágban.⁶⁴ Ez a karakter megjelenik Lévi-Strauss mitológiai elméletében is mint a vallási archetípus egyike.⁶⁵

Bár Hearne ama téziséét, hogy „a denesuliné őslakosokhoz még nem érkezett el a vallás”, mert „nincs istenképük”, a történet mégis úgy folytatódik, hogy egy istenfigura vagy legalábbis emberfeletti lény, egy rendkívül magas férfi, akinek a feje

⁶² Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 223–224: „This dog, they say, had the art of transforming itself into the shape of a handsome young man, which it frequently did at night, but as the day approached, always resumed its former shape; so that the woman looked on all that passed on those occasions as dreams and delusions. These transformations were soon productive of the consequences which at present generally follow such intimate connexions between the two sexes, and the mother of the world began to advance in her pregnancy.” – Arktikus, ember-állat alakváltással kapcsolatos meséket adott ki pl. E. S. Hall, Jr.: *The Eskimo Storyteller: Folktales from Noatak, Alaska*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1975, 1976, 1989; valamint L. Millman: *A Kayak Full of Ghosts: Eskimo Tales Gathered and Retold*. Northampton, Massachusetts: Interlink Books, 2004. Ilyen és hasonló tartalmú grönlandi legendákat is közöl dr. H. Rink műve, a klasszikusnak számító *Eskimoiske Eventyr og Sagn oversatte efter de indfødte fortælleres opskrifter og meddelelser af H. Rink*, inspektor i Sydgrønland. Kjøbenhavn: C. A. Reitzels Boghandel, 1866.

⁶³ Erdoes-Ortiz: *American Indian Myths and Legends*, 12.

⁶⁴ Bastian-Mitchell: *The Handbook of Native American Mythology*, 26.

⁶⁵ Lévi-Strauss: *Strukturális antropológia*, 167.

a felhők közé ért, leszállt a földre. Ez a férfi – feltehetőleg – büntetésből széttépte a kutyát, és a korábban az utóbbi általa alkotott folyókba és tavakba dobta beleit – ezekből lettek a halak. Húsából a szárazföldi állatok, bőre apró darabjaiból a madarak keletkeztek. A férfi megparancsolta nekik, hogy sokasodjanak, hogy a „Világ anyjának” és gyermekének mindig legyen mit ennie, majd eltűnt.⁶⁶

A történet érdekessége, hogy inuit aitológiai mítoszok hasonló elemeket mutatnak: így például Sedna⁶⁷ a története egyik változatában egy kutyához megy feleségül, és közös gyermekeik lesznek a későbbi népcsoportok.⁶⁸

3. KÖVETKEZTETÉS

Nem kétséges, hogy Samuel Hearne a XVIII. század egyik legjelentősebb felfedezője volt. Gyalog, szélsőséges körülmények között jutott el a Hudson-öböltől a Jeges-tengerig, több sikertelen kísérlet után. Mindezt egy maroknyi őslakos kíséretében, a terület ismeretének teljes hiányában tette meg. Útja során a denesuliné nőkről alkotott negatív véleménye ellenére is sok információt örökített meg róluk. Így például lejegyezte, hogyan köttenek a házasságok – az esetek többségében poligámiáról beszélhetünk –, sőt a nőkhöz kapcsolódó tabukat és vallási képzeteket, hiedelmeket is.

Mint láttuk, a denesuliné eredettörténetben az első „ember” vagy lélek is egy nő alakját veszi fel, ami jól demonstrálja a nők központi szerepét nemcsak társadalmi, hanem vallási síkon is. Ezért nem is meglepő, hogy számos tabu is kapcsolódik hozzájuk.

A menstruáció mint tisztátalanság kérdése nem újkeletű téma, ahogyan a XVIII. századi Európában sem volt az. Az érinthetetlenség és balszerencse gyakran társult a vérző nő képéhez. Hearne lejegyzései is alátámasztják mindezt: A denesuliné nemzet mindennapjaiban megjelenik a nők különvonulása, valamint a számos tabu

⁶⁶ Hearne: *Journey to the Northern Ocean*, 224.

⁶⁷ Sedna gyakran megjelenik más neveken is, mint a Tenger Asszonya, Nerrivik, Arnarkusuagsak / Arnakuagsak és Nulijajoq. Történetének számos változata maradt fent az inuit legendákban. Egyik változatban Sednát házasságba kényszeríti egy madár-ember, akitől az apja menti meg; miközben Sedna menekül, a madár-ember levágja az ujjait – az első ujjpercéből a bálnák, a másodikból a fókák keletkeztek. Bosszúból Sedna ráuszítja a kutyáit, aminek következtében a föld megnyílik, ő pedig a tenger mélyére kerül, de mivel ő teremtette az ottani élőlényeket, uralkodik felettük. Egy másik történetben, Sedna egy kutyához megy férjhez, és egy kis szigetre költözik, ahol Sedna terhes lesz, három félig ember-félig kutyának ad életet. Egyik nap a férje kiúszik a partra, hogy ételt hozzon nekik, de Sedna apja súlyokat köt rá, így visszafelé úszva belefullad a vízbe (vö. Vasányi Miklós: *Szellemhívók és áldozárok*, 81–92; Boas: *The Central Eskimo = Sixth Annual Report of...*, 1888, 583–600).

⁶⁸ Fisher: *An Analysis of the Central Eskimo Sedna Myth*, 27–42.

és hiedelem, amelyek ehhez kapcsolódnak. A tisztátalan nő elijeszti a vadat, elűzi a halakat. Ugyanakkor azonban azt is láthattuk, hogy ilyen napokon nem teljes az izoláció, ami szintén a nők szabadságát bizonyítja a törzs mindennapi életében.

Hearne iskolázatlan szemlélete szerint a denesuliné hiedelemvilág nem vallás. Ez nem is tér el a kora újkor általános európai vallásfelfogásától – a maga Hearne által felhozott adatok és feljegyzések révén azonban a denesuliné hiedelemvilág, az összetett tabu- és szertartás-rendszer és mitológia vallási képzeteket tartalmaz, és komplex és teljes értékű vallást alkot.

Ebbe a vallásba illeszkedik bele és színesíti azt a denesuliné nők helyzete és a hozzájuk kapcsolódó szokások, szertartások és tabuk. A körjük épülő vallási jelenségek meghatározzák a nők szerepét és helyét a nemzeten belül, ugyanakkor rá is világítanak a fontosságukra. A vér mint a szennyezettség jele megjelenik ugyan a harcoknál is, mégis a nők körül összpontosul, ahogy azt láthattuk a menstruációs tabuk és a szülést körülvevő szokások esetében is. E tiltások és megszorítások kirekesztőnek tűnhetnek ugyan, azonban a nők központi szerepét a nemzet életében és annak vallásában valójában nem befolyásolják.

BIBLIOGRÁFIA

- Abel, Kerry: *Drum Songs. Glimpses of Dene History*. Montreal & Kingston – London – Buffalo: McGill-Queen's University Press Buffalo 1993
- Bastian, Dawn E. – Mitchell, Judy K.: *The Handbook of Native American Mythology*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2004.
- Boas, Frank: *The Central Eskimo = Sixth Annual Report of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1884-1885*. Washington: Government Printing Office, 1888, 583–600.
- Brumbach, Hetty Jo – Jarvenpa, Robert: *Ethnoarchaeology of Subsistence Space and Gender. A Subartic Dene Case = American Antiquity*, 3 (1997/62), 414–436.
- Buckley, Thomas – Gottlieb, Alma (eds.): *Blood Magic: The Anthropology of Menstruation*. Berkeley, Los Angeles – London: University of California Press, 1988.
- Dahlberg, Frances (ed.): *Woman the Gatherer*. New Haven: Yale University Press, 1981
- Davis-Floyd, Robbie – Cheyney, Melissa: *Birth and the Big Bad Wolf: An Evolutionary Perspective = Helaine Selin, (ed.): Childbirth Across Culture: Ideas and Practices of Pregnancy, Childbirth and the Postpartum*. London – New York: Springer Verlag, 2009.
- Erdoes, Richard – Alfonso Ortiz (eds.): *American Indian Myths and Legends*. New York: Pantheon Books, 1984.
- Fisher, John F.: *An Analysis of the Central Eskimo Sedna Myth. = Temenos* 11 (1995), 27–42.
- Frazer, James C.: *Az aranyág*. Ford.: Bodrogi Tibor – Bónis György. Budapest: Osiris Kiadó, 2019.
- Giles, Audrey: *Menstruation and Dene Physical Practices. = Rudge, Trudy – Holmes, Dave (eds.): Abjectly Boundless. Boundaries, Bodies and Health Work*. London: Routledge, 2010, 33–48.
- Gennep, Arnold van: *Átmeneti rítusok. Az ajtóhoz és a küszöbhez, a vendégszeretethez, az örökbe fogadáshoz, a terhességhez és a gyermekágyhoz, a születéshez, a gyerekkorhoz, a serdülőkorhoz, a beavatáshoz, a felszenteléshez, a koronázáshoz, az eljegyzéshez, a házassághoz, a temetéshez,*

- az évszakokhoz és más egyébhez kapcsolódó rítusok módszeres elemzése. Ford. Vargyas Zoltán, előszó Vargyas Gábor. Budapest – Pécs: MTA NKI – L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2007.
- Gero, Joan M.: Genderlithics: Women's Roles in Stone Tool Production = Gero, Joan M. –Conkey, Margaret W. (eds.) *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, London: Basil Blackwell, 1991, 163–193.
- Guterman, Mark A. – Mehta, Payal – Gibbs, Margaret S.: Menstrual Taboos Among Major Religions. = *Journal of World Health and Societal Politics*. 2 (2007/5), 1–7.
- Hall, Edwin S. Jr.: *The Eskimo Storyteller: Folktales from Noatak, Alaska*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1975, 1976, 1989.
- Hearne, Samuel: *A Journey to the Northern Ocean*. Foreword by Ken McGoogan. Canada: Touchwood Edition, 2007.
- Ibisomi, Latifat: Is Age Difference Between Partners Associated with Contraceptive Use Among Married Couples in Nigeria? = *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 1 (2014/40), 39–45.
- Kaberry, Phillis M.: *Aboriginal Woman: Sacred and Profane*. London: George Routledge and Sons, 1939.
- Korán. Ford. Simon Róbert. Budapest: Helikon Kiadó, 1987.
- Lawrence, Dennis L.: Reconsidering the Menstrual Taboo: A Portuguese Case = *Anthropological Quarterly*, 2 (1982/55), 84–98.
- Leacock, Eleanor B.: Women's Status in Egalitarian Society: Implications for Social Evolution = *Current Anthropology* (19/1978), 247–275.
- Leacock, Eleanor B.: *Myths of Male Dominance*. New York: Monthly Review Press, 1981.
- Leacock, Eleanor B.: Ideologies of Male Dominance as Divide and Rule Politics: An Anthropologist's View = Lowe, Marian – Hubbard, Ruth (eds.): *Women's Nature*, New York: Pergamon Press, 1983, 111–121.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia 1–2*. Budapest: Osiris, 2001.
- Lowie, Robert H.: *Chipewyan Tales*. New York: Published by Order of the Trustees, 1912. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, Vol. X, Part III.
- Mackenzie, Alexander: *Voyages from Montreal on the River St. Lawrence through the Continent of North America to the Frozen and Pacific Oceans in the Years 1789 and 1793*. London, 1801. Reprint. Charles E. Tuttle, 1971.
- Millman, Lawrence: *A Kayak Full of Ghosts: Eskimo Tales Gathered and Retold*. Northampton, Massachusetts: Interlink Books, 2004
- Morice, A. G.: La femme chez les Denes. = *International Congress of Americanists, Proceedings 1* (1906/15): 361–394.
- Nahanni, Phoebe: *Dene Women in the Traditional and Modern Northern Economy in Denendeh, Northwest Territories, Canada*. Doktori Disszertáció. Montreal: Department of Geography, McGill University, 1992.
- Rink, Hinrich dr.: *Eskimoiske Eventyr og Sagn oversatte efter de indfødte fortælleres opskrifter og meddelelser af H. Rink, inspektør i Sydgrønland*. Kjøbenhavn: C. A. Reitzels Boghandel, 1866.
- Sharp, Henry S.: *Chipewyan Marriage*. Ottawa: National Museum of Canada, 1979.
- Sharp, Henry S.: *The Transformation of Bigfoot. Maleness, Power, Belief among the Chipewyan*. Washington: Smithsonian Institution, 1988.
- Smith, James G. E.: Chipewyan, Cree and Inuit Relations West of Hudson Bay, 1714–1955. = *Ethnohistory*, 2 (1981/28), 133–156.
- Smith, James G. E.: Economic Uncertainty in an 'Original Affluent Society': Caribou and Caribou Eater Chipewyan Adaptive Strategies. = *Arctic Anthropology*, 1 (1978/15), 68–88.

- Stephensen, William: A Cross-cultural Study of Menstrual Taboos. = Clellan, S. Ford, ed: Cross-Cultural Approaches. New Haven: HRAF Press, 1967, 67–94.
- Strathern, Marilyn: Women in between – Female Roles in a Male World. Mount Hagen, New Guinea. New York: Seminar Press, 1972.
- Turner, Victor: A rituális folyamat. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Vassányi Miklós: Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban. Budapest: LHarmattan, 2016.
- Wright, Anne: An Ethnography of the Navajo Reproductive Cycle. = American Indian Quarterly, 1/2, (1982/6), 52–70.